

Ines Srdoč-Konestra **PISCI RIJEČKOGA EGZODUSA**

---

mr. Ines Srdoč-Konestra, Pedagoški fakultet, Rijeka, pregledni članak, Ur.: 26. studenog 1996.

UDK 850(497.5 RIJEKA) : 325.25

U radu se podastiru podaci o piscima riječkoga egzodusa - Talijanima koji su u nekoliko godina nakon Drugoga svjetskog rata napustili Rijeku. Kako je riječ o Riječanima (Fijumanima, kako sebe nazivaju), upozorava se na njihova književna ostvarenja u kojima Rijeka - kao motiv rodnoga grada, postaje topom; ili pak na ona ostvarenja u kojima temu egzodusa uspijevaju izdići na općeljudsku razinu.

Rijeka je kroz svoju povijest, razapeta između ideologija i teritorijalnih posizanja raznih vlasti, teško stvarala vlastitu kulturnu osobnost. Različite vlasti koje su se smjenjivale u upravljanju gradom, te analogno tome različiti službeni jezici - hrvatski, njemački, mađarski, talijanski - utjecali su na stvaranje multikulturalnog ambijenta. Istodobno je na nacionalnom i kulturološkom planu dolazilo do stratificiranja stanovništva. Pojedini su entiteti stvarali svoju specifičnu kulturu koja je nerijetko konfrontirana s drugima. Sukob je naravno politički, ideologijski, no on postaje i kulturološkim rascjepom koji će premostiti tek protok godina. Nakon Drugoga svjetskog rata Rijeku je napustilo oko trideset tisuća Talijana (i ostalih) koji sa sobom odnose i veći dio onoga riječkog identiteta koji je bio talijanski. Trebao je odmak godina da bi zaborav oslabio emocionalne naboje onih koji su morali (ili mislili da moraju) otići. Oni koji su ostali (MI) također smo morali preći prag i prihvatiti, dopustiti mogućnost da o našem gradu postoji određena književna produkcija koja je svjesno godinama zaobilažena, prešućivana pa čak i osporavana. Oni koji su dolazili nisu imali potrebe traženja identiteta grada u koji su tek stigli, jer to tada još i nije bio njihov grad. Dovoljna vremenska distanca i drukčije prilike pružaju nam mogućnost sinteza. Takav je pokušaj, i to vrlo uspješan učinila redakcija

riječkoga časopisa za kulturu na talijanskom jeziku "La Battana", posvetivši dvobroj 97-98 iz 1990. i četverobroj 99-102 iz 1991. godine literaturi egzodusa. Citiram iz redakcijskoga uvodnika:

"La Battana ovim tematskim brojem, koji je posvećen literaturi egzodusa, kao i s ostalim kulturološkim inicijativama koje će slijediti, namjerava valorizirati književnu produkciju nepravedno oduzetu njezinim primateljima: djeci onih koji su otišli i onih koji su ostali, starim i novim stanovnicima ovih područja. Želi afirmirati, s pravom na sjećanje, želju za spajanjem potrganih veza kulture koja je postavljena između i preko državnih granica, želju za ponovnim uspostavljanjem prekinutog dijaloga, slobodu da se budućnosti gleda u lice."¹

Pjesnička i prozna djela nastala na talijanskom jeziku iz pera autora rođenih u Rijeci, koji su pedesetih godina napustili grad te žive u Italiji, teško su dostupna, ne samo zbog jezične barijere, već također i fizički. U našim ih bibliotekama uglavnom nema (premda bi i ta djela trebala naći mjesto u fondu zavičajne književnosti). Prijevodi su rijetki. Iznimku čine dvojezična izdanja djela ovdašnjih Talijana, ali i djela hrvatskih književnika u paralelnome prijevodu Izdavačkoga centra u Rijeci, a u najnovije vrijeme suradnja riječkoga Edita i zagrebačkoga Durieuxa.

Za potrebe ovoga rada služit ćemo se terminologijom već prihvaćenom u teoriji književnosti i književnoj povijesti. Radi se o književnosti/piscima egzodusa.² Teritorijalni obuhvat proteže se od Splita³ do Zadra, preko Rijeke i Kvarnerskih otoka na cijelu Istru i dio Slovenije, a vremenski obuhvaća pisce koji su napustili te krajeve neposredno poslije Drugoga svjetskog rata pa do sredine pedesetih godina (uz napomene u bilješci 2) i nakon toga žive u Italiji. Ti su pisci po nacionalnosti Talijani

1. "La Battana", br. 97-98, Rijeka 1990, str. 10-11.

Napomena: svi su prijevodi u ovome radu autoričini, osim ako nije drukčije navedeno.

2. Kada se govori o književnosti egzodusa vrijedno je navesti prethodna određenja koja je Elvio Guagnini pokušao sumirati u nekoliko natuknica:

a) korpus djela o egzodusu obuhvaća sva djela koja tematski obrađuju egzodus;

b) djela nastala neposredno nakon iseljenja iz pera pisaca koji su i sami sudionici egzodusa, ali i djela istih autora nastalih s vremenskim odmakom; djela mlađih autora kojima je iseljenje obilježje djetinjstva, ili pak o egzodusu znaju posredovanim iskustvom roditelja;

c) djela pisaca koja govore o egzodusu mimo neposrednoga osobnog iskustva;

d) posredovani utjecaj egzodusa na piščev senzibilitet kroz refleksivna stanja;

e) djela koja rubno spadaju u književnost;

f) djela onih koji su ostali. (Prema Elvio Guagnini, Sulla "letteratura dell'esodo". Una premessa a proposito di categorie critiche e storiografiche. La Battana, br. 97-98, Rijeka 1990, str. 16-17).

3. U siječnju 1996. godine izašao je roman Enza Bettize *Esilio* (Arnoldo Mondadori Editore, Milano). Pisac se rodio u Splitu, školovao u Zadru, iselio u Italiju gdje i danas živi. Taj je roman svojevrsna autobiografija, a govoreći o egzodusu Bettiza kaže: "L'esilio è simile a una lebbra leggera, gassosa, che, con un logorrio diluito nel tempo, sfigura e corrompe a poco a poco l'organo della memoria. Dai fondacci della memoria riesce a malapena a riemergere, ogni tanto, qualche falena bruciacciata: spezzoni di fisionomie, di voci, di paesaggi, una volta completi e intensi come la vita che li aveva creati e nutriti prima di abbandonarli" (citat s korica navedenoga izdanja).

pa je talijanski i jezik kojim pišu. Ovim su radom obuhvaćeni samo riječki pisci egzodusa.

Može se govoriti o barem tri generacije pisaca kojima je Rijeka utisnula neki trag u biografiji, pa je taj trag uočljiv i u njihovu književnu opusu. Najstariji su oni koji u životnom, a kasnije i u literarnom iskustvu imaju Prvi svjetski rat te se iseljavaju u već zrelim godinama. Uvjetno ih možemo nazvati prvom generacijom pisaca riječkoga egzodusa i nju čine sljedeći pisci: **Nino Perini**⁴ (1894-?), **Antonio Widmar**⁵ (1899-1980), **Enrico Morovich**⁶ (1906-1994), **Garibaldo Marussi**⁷ (1909) **Paolo Santarcangeli**⁸ (1909) te **Oswaldo Ramous**⁹ (1905-1981) koji je također pripadnik te

---

4. Nino Perini je po zanimanju liječnik, dobrovoljac u Prvome svjetskom ratu. Prvu zbirku poezije *Amara stella* objavio je tek 1951. Poezija je to puna boli, razočaranja, melankoličnih meditacija, religiozno-kozmičkih inspiracija, a česta je tema smrti. Estetski dometi Perinijeve lirike nisu posebno visoki, te je ona prvenstveno iskreni izraz pjesnikove napačene duše.

5. Antonio Widmar počinje vrlo rano objavljivati stihove u Rijeci, melankolične i srceparajuće, bez posebne literarne vrijednosti. Dugo je boravio u Budimpešti radeći u talijanskoj ambasadi pri uredu za odnose s javnošću. Izvrstan poznavatelj mađarskoga jezika, kreće se u mađarskim pjesničkim krugovima, prevodi na talijanski jezik poznate mađarske pisce (Petofi, Arany, Ady...) ali i na mađarski talijanske autore (Carducci, Pascoli...). Vraća se u Italiju nakon Drugoga svjetskog rata, odakle ponovo odlazi u diplomatsku službu, radeći 17 godina kao savjetnik za kulturu u talijanskoj ambasadi u Japanu. Pripovjedač i esejist. Nije mnogo objavljivao, a prema nekim podacima ostavio je mnogo građe koju bi trebalo srediti i objaviti.

6. Enrico Morovich je najbolji prozaik među piscima riječkoga egzodusa. Počinje objavljivati kraće proze već 1929. godine u tada renomiranim talijanskim časopisima "La Fiera Letteraria" - "Solaria" i "Il Selvaggio" i zapaža ga tadašnja književna kritika.

Zbirke pripovijedaka:

L'osteria sul torrente, 1936.

Miracoli quotidiani, 1938.

I ritratti nel bosco, 1939.

Nostalgia del mare, ¹1950, ²1981.

Racconti e fantassie, 1962.

Ascensori invisibili, ¹1962, ²1980.

Racconti di Fiume e altre cose, 1985.

Notti con la luna, 1986.

Un italiano di Fiume, 1993.

Romani:

Non era bene morire, ¹1937, ²1992.

L'abito verde, 1942.

Contadini su monti, 1942.

La caricatura, ¹1962, ²1983.

Il baratro, ¹1965, ²1990.

Piccoli amanti, ¹1965, ²1990.

I giganti marini, 1984.

Zbirke poezije:

Racconti a righe corte, 1977.

Cronache vicine e lontane, 1981.

Kod nas je 1994. tiskano dvojezično izdanje pripovijedaka *Piccole storie / Kratke priče* u izdanju Edita i La Battane.

7. Garibaldo Marussi, pisac i likovni kritičar, prevodi s francuskoga jezika. Osnivač i urednik književnoga časopisa "Termini" u Rijeci 1935. godine. Počeo je objavljivati prozu (*Gente qualunque*, Genova 1968, *Assalto al palazzo*, Ancona 1940), a kasnije piše i poeziju.

generacije, ali s nešto drugačijim iskustvom, jer je ostao živjeti u Rijeci¹⁰. Slijedi uvjetno rečeno srednja generacija rođenih 20-ih godina: **Ariele Pillepich**¹¹ (1920-?), **Dario Donati**¹² (1925), **Gino Brazzoduro**¹³ (1925-1989), **Franco Vegliani**¹⁴ (Trst 1915-1982) i najmlađa¹⁵ u koju bismo ubrojili **Marisu Madieri**¹⁶ (1938-1996).

Pisci riječkog egzodusa izdvajaju se od povjesničara i publicista upravo literarnom obradom teme iseljenja, čime ona dobiva općeljudske dimenzije i postaje univerzalnom temom.

Biti izbjeglica, iskorijenjen, "sradicato", ne imati svoj grad, svoju kuću, pa čak ni nadu u eventualni povratak, biti dijaspora, bez identiteta... varijacije su teškog životnog iskustva. Protok vremena učinio je da gorčina splasne, da život poprimi nove dimenzije, a da vlastita sjećanja na djetinjstvo i mladost postanu književnim temama. Upravo je adolescencija period života koji bitno obilježava svaku osobu, pa joj se i pisci često vraćaju.

8. Paolo Santarcangeli, Židov mađarskoga porijekla, rođen u Rijeci, pjesnik, pripovjedač, esejist, prevoditelj (s mađarskog, latinskog, grčkog, njemačkog, engleskog, francuskog i španjolskog jezika), vrсни poznavatelj glazbe i pijanist. Zbirke poezije: *Il cuore molteplice*, 1949, *Canzoni della ricca stagione*, 1951, *Morte d'un guerriero*, 1981, *Confiteor*, 1990; autobiografske proze: *Il porto dell'aquila decapitata*, 1959. i *In cattività babilonese*, 1988.

9. Osvaldo Ramous je ostao u Rijeci. Prvenstveno pjesnik, ali i romanopisac, dramatičar, vrсни prevoditelj, novinar, esejist... Njegova su djela dostupnija, pa smatramo da ih ovdje nije potrebno navoditi.

10. Spomenimo još nekoliko pisaca koji su "ostali": Lucifero Martini, Alessandro Damiani, Eros Sequi, Mario Schiavato, Giacomo Scotti i još poneki. Budući da njihova književna ostvarenja nisu neposredno vezana uz temu egzodusa kao proživljenoga iskustva, nećemo se ovdje njima baviti, a vrijedi i napomena iz prethodne bilješke.

11. Ariele Pillepich, sin književnika Pietra Pillepicha, svećenik, napušta Rijeku 1947. Počinje objavljivati pod pseudonimom Ranieri di Vito. U Pizi objavljuje *Versi vecchi e versi nuovi*, *Vieni, Maran Atha i Rigenazione*. Kao pjesnik pod izrazitim je utjecajem G. Carduccija, njegov je poetski izričaj konvencionalan, tematski dominira pejzažna lirika, a česte su teme o mladosti, ljubavi među ljudima, a naročito o boli. Reći će *la vita quaggiù è dolore*, ali njegov pesimizam nalazi utočište u Bogu. U zbirkama *Luci nella mia notte* (Gastaldi, 1959) i *Voce liburnica* (Piza, 1960) njegova je fraza zrelija, osobnija, a tematski krug nešto širi.

12. Dario Donati, prozaist, počinje objavljivati 1976. godine. Zbirke pripovijedaka: *Ipotetici amori*, 1976, *Notti brave di provincia*, 1978, *Racconti Cividalesi*, 1982, *Un uomo allo specchio*, 1988; romani: *Un senso, un amore*, 1981, *Australia, Australia*, 1991.

13. Gino Brazzoduro, pjesnik, objavio je četiri zbirke poezije: *Confine*, 1980., *Oltre le linee*, 1985., *A Itaca non c'è approdo*, 1987. i *Tra Scilla e Carriddi*, 1989. U Rijeci je 1996. godine objavljen izbor poezije iz navedenih zbirki pod naslovom *Stranac*, i to dvojezično (talijanski i hrvatski), koji je priredio i popratio kraćom studijom Aljoša Pužar.

14. Franco Vegliani rođen je u Trstu, a u Rijeci živi između dva svjetska rata i objavljuje radove u književnom časopisu "Termini" (1936-1938), prozaik. Djela: *Un uomo del tempo*, 1941, *Malaparte*, 1957, *Processo a Volosca*, 1958, *La frontiera*, 1964, *La carta coperta*, 1972, *Lettere in morte di Cristiano Bessi*, 1986.

15. Marisu Madieri izdvojili smo kao jedinu pripadnicu te, uvjetno rečeno, najmlađe generacije. Neuobičajeno je da jedan "član" čini generaciju, no htjelo se dopustiti mogućnost da se pojavi još neki pisac, koji bi uz Maderijevu bio pripadnikom najmlađe generacije, a još nije objavio neko književno ostvarenje, ili pak autorici ovoga rada on nije poznat.

16. Marisa Madieri, jedina spisateljica među piscima riječkoga egzodusa, objavila je dnevnički zapis *Verde acqua*, 1987. u nas preveden 1990. (*Vodnozeleno*, GZH, Zagreb 1990) te bajkovitu priču *La radura*, u nas dvojezično objavljenu (*Proplanak*, Edit - Durieux, Rijeka - Zagreb, 1995).

Tako je Rijeka postala literarnim iskustvom većine iseljenih pisaca - Riječana. Starija generacija pisaca o gradu govori neposredno, sjećajući se brojnih detalja, konkretnih mjesta, ljudi, situacija, događaja. Kod mladih pisaca koji su Rijeku napustili isuviše mladi da bi mogli zadržati konkretne realistične slike riječke stvarnosti, Rijeka je sačuvana fragmentarno, mozaično - ulica i kuća djetinjstva, more - mjesta su koja se brižno čuvaju u sjećanju poput dragih poklona kojih se ne želimo odreći. Rijeka je u djelima književnika egzodusa topos - opće mjesto, posebno životno iskustvo u svojoj konkretnoj povijesnoj determinaciji.

Česti su i esejistički zapisi o osobnom pogledu na egzodus u kojima pisci sagledavaju svoju sudbinu izbjeglice u širem kontekstu i to u prostorno-vremenskom obuhvatu, ali i o egzodusu kao čovjekovoj sudbini najšire mišljeno. Od Adama i Eve, preko Odiseja i njegove nostalgije za Itakom, do sudbine Židova. Upravo sagledavanje osobnoga egzodusa unutar širega društvenog i duhovnog konteksta izdiže autore iznad pojedinačnoga teškog iskustva do onoga općeljudskog i do zaključka da je "ovo stoljeće obilježeno osobama bez domovine", što za brojne pojedince postaje *stigma*.¹⁷ Osjećajući se tako obilježenima - *essere altri* - autori će tražiti korijene svoje obilježenosti i pronalaziti ih u sudbini Rijeke na vjetrometini povijesnih zbivanja. Citirajmo Santarcangelijev zapis: "Činjenica da sam rođen na teritoriju Austro-Ugarske Monarhije, bolje rečeno u Mađarsko-Hrvatskoj, i to na krajnjoj granici, ne samo prostorno gledano, već i jezično i kulturalno, te još i na obali mora koje povezuje i razdvaja Nacije cijeloga svijeta; činjenica da sam kao dijete u vrtiću nosio crni flor u povodu smrti Franje Josipa; da sam pohadao mađarsku osnovnu školu, ali talijansku gimnaziju: sve me to unaprijed stavlja u čudnu situaciju: neizbježno me osuđuje - kao ma koga u istim okolnostima - na stanje duha '*čovjeka s granice*'. Znamo i već smo rekli da je to jedno od prokletstava suvremenoga svijeta."¹⁸

Santarcangeli postavlja sebi i drugima pitanje "Kakvo značenje može imati egzistencijalna činjenica biti rođen u Rijeci / '*nati a Fiume*'?" i pokušava odgovoriti: "*Svi smo - mi koji smo daleko, a možda i oni koji su ostali, a ništa manje i oni pridošli - građani 'nepostojećeg' grada. S nama dominira osjećaj nepripadanja: ne pripadamo mjestu koje nastanjujemo; i ono ne pripada nama. Ne pripadamo više našem rodnome gradu, jer u konfiguraciji kakvu smo mi poznavali on više ne postoji. Nosimo sa sobom znak privremenosti, neprilagođenosti. Svi imamo jedno 'prije' bez dosljednoga i djelotvornoga poslije, i živimo u jednome 'poslije' kojemu nedostaje logična pređašnjost. Polovično postojanje. Građani grada-oblaka, nepostojećega grada, ostvarene i iskustvene kaskijanske realnosti.*"¹⁹

---

17. Usporedi Paolo Santarcangeli, *Nascere a Fiume*, "La Battana", god. XXII, br. 78, Rijeka 1985, str. 23-30.

18. Isto, str. 26.

19. Isto, str. 27-28. (kurziv autorov).

U okvirima tako postavljene teme egzodusa želimo na nekim primjerima pokazati kako su književnici svoje individualno iskustvo uobličili kao literarnu temu, bilo da se ona eksplicitno iščitava ili samo podrazumijeva.

Pjesnik Gino Brazzoduro već naslovima svojih zbirki poezije - *Granica, Preko linija, Na Itaci nema pristaništa, Između Scile i Haribde* - sugerira realnost koja je potka pjesnikovu doživljaju što će ga transponirati u svoj poetski izričaj. Pjevat će o nepostojećem gradu (*La città inesistente*), kući (*La casa*), strancima (*Stranieri*), židovskom groblju u Rijeci (*Cimitero ebraico di Fiume*), granici (*Confine*), obećanoj zemlji (*Verso la terra promessa*), o posljednjem prelasku granice (*Ultimo sconfinamento - Per Enrico Morovich*), ispitivanju na granici (*Interrogatorio sulla frontiera*)...

La casa

Non è più tua

La casa.

Altrove abita il tempo.

(...)

Kuća

Tvoja više nije

Kuća.

Drugdje stanuje vrijeme.

(...)

Židovsko groblje u Rijeci pjesma je metafora židovskoga egzodusa koji se poistovjećuje s osobnim egzodusom i uzdiže do mita i općeljudske patnje.

Cimitero ebraico di Fiume

Quattro lingue

qui parlano le pietre de sepolcri

(...)

Quattro lingue

per ricordare al viandante

l'esodo perenne dell'uomo

Straniero nel mondo.

Židovsko groblje u Rijeci

Četiri jezika

ovdje govori kamenje grobova

(...)

Četiri jezika

da sjete namjernika

na neprolazno progonstvo čovjeka

stranca u svijetu.²⁰

Postupak je sličan kao u pjesmi *Stranci* kada opisuje vanjsku pojavnost - crnca koji na rubu ceste šuteći, tužnih očiju nudi robu na prodaju, a istovremeno nitko ne

20. Prijevod Aljoše Pužara.

primjećuje pjesnikovu različitost - misle da je bijelac, jer nitko ga ne gleda iznutra, a on je također stranac. U pjesmi *Stranac* reći će *Iz daleka / dolazi stranac...Nitko / ga ne sluša* - ponavljana simbolika upućuje na korijenski simbol (ne)pripadanja, gotovo da je na djelu poetska preinaka temeljnih načela egzistencijalizma sartrovski-kamijevskoga tipa.

Pjesniku Osvaldu Ramousu posvetio je pjesmu *Per Osvaldo Ramous - Poeta di Fiume*, koja završava stihovima

(...)	(...)
è questo silenzioso confine	ova nas šutljiva granica
che ci divide:	razdvaja:
memoria nostra disabitata	iseljeno naše sjećanje
segreta cicatrice,	tajni ožiljak,
esilio uguale per chi parte	progonstvo je isto za onoga koji odlazi
e per chi resta.	i onoga koji ostaje.

Granica je motiv brojnih Brazzodurovih pjesama, navedimo samo neke sintagme: il segreto confine (*Migrare*), silenzioso confine (*Per Osvaldo Ramous*), Davanti a noi / il confine (...) Non sappiamo / dove sia il confine (*Ultimo sconfinamento*), I vostri confini / non li riconosco (*Interrogatorio sulla frontiera*). Taj viševrsni limes izraz je polisemičnosti (bez)graničnoga, ali istovremeno i dodira - prostornih, mentalnih, fantazmagoričnih... Kod Brazzodura ništa nije tu, već ondje s one strane (oltre la fila... - *Visita al cimitero*), i kad neme granice, postoji dijeljenje (...filo del muro / che divide la memoria - *La tua lontananza*), drugdje obitava vrijeme (*La casa*), *Oltre la casa*, *Olte il fiume*... Stiliziranje teme kuće, pristaništa, tematiziranje točke uporišta bitne su Brazzodurove preokupacije, on tražeći tu točku neprestano svjedoči o čovjekovoj bačenosti u svijet bez Oca/Boga/Domovine, o nepripadanju (*Ognuno è solo / nella sua minima storia*). Topos neodeđenosti stalno se ponavlja, ali s naglašenim rubovima izostalog značenja. Netko tko je odmaknut (Nepoznat Netko) uklapa se i dopunjuje već ocrtanu topiku toga pjesništva, Nepoznat Netko kao daleko odmakla stilizacija romantičarskoga neznanog posjetioca postaje Nitko / Nessuno - postaje li blagi zrcalni odraz pjesnika samog?

Brazzoduro je pjesnik pomirbe, on traži svoje korijene, jer svaki čovjek mora imati takvo uporište, ali isprazna je nada u povratak ishodištu. Sam će reći: "Korijeni su, zapravo, u nama samima, nigdje drugdje i slijede nas posvuda, iz brodoloma u brodolom..."²¹

Najveći je književnik riječkoga egzodusa **Enrico Morovich**. U književnosti se

21. Citirano prema: "La Battana", god. XXVIII, br. 99-102, Rijeka 1991, str. 59.

javlja već tridesetih godina surađujući u poznatim firentinskim književnim časopisima ("Solaria", "La Riforma letteraria") gdje objavljuje kratke priče. Piše pretežito prozu, u početku realističku, a zatim prelazi u područje nadrealističkog i fantastičnog, da bi se pred kraj života ponovno vratio realističkom pripovijedanju. Autor je i svega dviju zbirki pjesama, od kojih je dio posvećen Rijeci. To je poezija narativnoga obilježja, puna sjećanja na djetinjstvo, oca i stalno podsjećanje na neminovni odlazak. "O stihovima što ih je objavio u svojoj sedamdesetčetvrtoj godini reći ćemo samo to da su više ritmizirana proza nego li poezija, i da je u toj zbirci eruptivno provalila proživljena supstanca, od koje se prethodno gotovo programatski branio invencijom i fantazijom."²²

...Quegli

abeti, quel bosco, quelle luci
meravigliose mi parlavano, io lo so,
cercavano di farsi capire, ma invano:
ero legato con invisibili fili a un
destino che m'avrebbe allontanato da
loro per sempre...

...Oni

borovi, ona šuma, ona prekrasna
svjetla govorili su mi, znam,
nastojali su da ih razumijem, ali uzalud
nevidljiv koncima bijah povezan uz
sudbinu koja me zauvijek udaljila
od njih...

A volte il mondo era piccolo,
la città era stretta nel confine
di Stato...

La mia povera anima soffriva da anni
per via di quel confine che allontanava
la città dal suo retroterra inmedicato,
dai monti, dal mare, dalle isole in fondo
al golfo, là dove sorgeva il sole, così
spesso in un trionfo di luci meravigliose.²³

Ponekad je svijet bio malen,
grad je bio stisnut u
državnoj granici...

Jadna je moja duša godinama patila
zbog granica koja je udaljavala
grad od njegova neposredna zaleđa,
od brda, mora, otoka u dnu
zaljeva, tamo gdje je izlazilo sunce, tako
često u slavlju prekrasnih svjetala.

Indikativno je Morovichevo sjećanje u pjesmi o odlasku na groblje jednoga nedjeljnog jutra. Čuo je jauk žene koji ga je prepao, plakala je jedna Hrvatica, a

22.:Tonko Maroević, *Zrcalo adrijansko*, str. 182.

23. Citirano prema: "La Battana", br. 99-102, str. 241-244.

pjesnik će reći:

...Non capivo	...Nisam razumio
quelle parole ed oggi a distanza	te riječi i danas s odmakom
d'anni mi sorprende la nostra	godina iznenađuje me naša
indifferenza per una lingua che	ravnodušnost prema jeziku
intorno a noi tanti parlavano,	kojim su mnogi oko nas govorili,
ben più del tedesco, del magiaro	više no njemački, no mađarski
che di rado sentivamo parlar	koji smo rijetko čuli govoriti
per strada e che pure dovevamo	na ulici a ipak smo ga morali
imparare a scuola. (...)	učiti u školi. (...)

Ovim stihovima i on se miri, priznaje potrebu suživota i međusobnoga uvažavanja. S jedne strane vrijeme je zacijelilo piščeve ožiljke, a s distance on uočava neprirodnost činjenice da ondašnji Talijani u Rijeci nisu znali ili *nisu htjeli znati* hrvatski.

Morovich je zapravo prozaik - okušao se u posve kratkim novelama, dužim pripovijetkama i romanima. Radnja romana "Piccoli amanti" zbiva se u Opatiji. Isprepliću se životi malih ljudi, ljudi s granice, životi puni neizvjesnosti, privremenosti, koji izazivaju suosjećanje zbog prijeteće fatalnosti događaja na koje pojedinci ne mogu utjecati. Prostorna dimenzija romana otvorena je metafora osobnoga postojanja - refleksije o mjestima imaju autobiografska obilježja, to su predjeli iz sjećanja među kojima povlašteni položaj stječe vizija izgubljenoga raja personificirana u kući gospođe Kafich na Kalvariji u Rijeci.

"S prozora su uživali u prekrasnom pogledu. Možda je to bilo jedno od najljepših mjesta u gradu. Zelena se rijeka ulijeva u azurno more, kao i zeleni kanal s drvoredom ogromnih platana na jednoj strani. Šteta što upravo tim područjem prolazi državna granica...

Za kišnih mjeseci rijeka je bujala i njene su se žute vode širile morem koje je u danima juga bilo uzbuđeno i sasvim posebno zelene boje..."²⁴

Ili posve simptomatičan poetski opis Kvarnerskoga zaljeva koji gladan s padina Učke iznad Opatije zajedno s Rijekom postaje *topos*:

---

24. Enrico Morovich, *Piccoli amanti*, Rusconi, Milano 1990, str. 23.

"... diviti se prekrasnome zaljevu, zaljevu koji je posvema okružen brdima, zemljama, otocima, s velikim i dugim gradom smještenim ulijevo, o kojemu bi se, kada bi se to željelo, moglo beskrajno govoriti."²⁵

U svojoj posljednjoj zbirci fragmenata iz riječkoga života **Un italiano da Fiume** (1993) Morovich daje sliku riječkoga života opisujući svoju obitelj, rođake, školovanje, grad, ... sve ono što ga je formiralo kao ličnost, obojilo djetinjstvo i mladost, ali i strahove i neizvjesnosti godina nakon rata. S odmakom vremena pisac želi pretresti zbivanja koja su ga neminovno uvlačila kao sudionika, te preispitati svoja viđenja dopuštajući mogućnost da prostorna i vremenska distanca dadu događajima smirenije tonove. Pretposljednju sličicu o Rijeci "Izgubljena paleta", koja govori o posljednjim danima Drugoga svjetskog rata u Rijeci, pisac zaključuje riječima:

"Svaki se Riječanin tih dana sjeća preko osobnih uspomena i može se reći da od tada svaki Riječani želeći to ili ne slijedi svoju sudbinu. Nema Riječanina koji ne bi mogao napisati roman. Ali vrijeme prolazi i što se više odmičemo od tih usijanih događaja više težimo zaboravu."²⁶

Paolo Santarcangeli, Židov mađarskoga porijekla, Riječanin, autor je dvaju romana vezanih neposredno uz riječku prošlost "In cattività babilonese" i "Il porto dell'aquila decapitata". Brojne su asocijacije i neposredna sjećanja vezana uz Rijeku - fragmenti djetinjstva i mladosti koji formiraju ličnost. Pisac će u zaključnom poglavlju drugoga romana reći:

"Želim da svatko u mome gradu nađe nešto od svoga grada: nešto vrijedno i dragocjeno i jako ljudsko; što spava u dubinama njegove duše. Želim da svatko slušajući sjećanja na jednu mladost ponovo osjeti svoju mladost i u njoj prekali sebe samoga i ponovo se nađe cjelovitiji i autentičniji."

Ne može se ne spomenuti piščeva bol zbog činjenice da više nema kuće, doma, da više ne može reći "Bog, idem doma", da više nema dragih običnih predmeta koji daju čovjekovu postojanju dodatnu dimenziju. Ne možemo ostati ravnodušnima kada nas pisac uvodi u posve običnu, ljudsku situaciju odlaska - što ponijeti sa sobom, prvu dječju igračku ili neki drugi dragi predmet koji posjeduje neko skriveno značenje; kako u svojoj biblioteci izabrati samo deset knjiga koje će ponijeti sa sobom. Koje izabrati, one najdraže, ili one koje su dio nas, koje ponovo želimo pročitati... "Radi se zapravo o tome da treba spasiti dušu koja je teška ali njezina težina ne tiče se vaga na graničnim prijelazima."²⁷

25. Isto, str. 20.

26. Enrico Morovich, *Un italiano da Fiume*, Rusconi, Milano 1993, str. 247.

"Vodnozeleno" (Verde acqua) lirski je dnevnički zapis Marise Madieri, najmlađe među spominjanim autorima. Rijeku je napustila u 11. godini, no njezine su prvotne emocije vezane uz njezino more, ulicu, prijatelje, školu. To su komadići sjećanja na bake, roditelje, skladnu obiteljsku atmosferu koja je narušena ratnim nedaćama, pa sve do odlaska u izbjeglički logor u Trstu, postupnoga sazrijevanja i odrastanja. "Umjesto apostrofe 'velikih', 'sudbinskih' datuma, oblikuje čuvstveno putovanje kroz svoju prošlost, kombinirajući ga s tekućim doživljajima iz vlastitoga i obiteljskog obzora. Velika je prednost toga izrazito ženskog, kako bi se reklo, rukopisa reduciranje patetike, umjerenost u sentimentalističkim dionicama, pa i autobiografska distanca u dimenzioniranju uspomena."²⁸

Jednostavnost autoričine naracije daje ovome zapisu jedinstven osjećaj lakoće kakvoga danas rijetko nalazimo među suvremenim piscima.

"Trajekt što spaja Cres s kopnom, od Porozine do Brestove, prelazi jednim dijelom Kvarnera, na kraju kojega se naslućuje daleka Rijeka. Ako zatvorim oči, mogu zamisliti moju staru kuću u luci Baross i onu bake Quarantotto blizu trga Dante. Ne znam, međutim, u koji bih dio grada smjestila kuću bake Madieri s njenim prozračnim predvorjem i tajanstvenom sobom. Ne bih je više bila u stanju naći. Ona je samo lebdeća i nepovezana točka u sjećanju, maleni univerzum što sadrži a nije sadržan. Tako Atlantida ostaje izgubljena na dnu mora, pokrita algama i školjkama, što sjaje poput voća iz obojena stakla."²⁹

Možemo se složiti s Tonkom Maroevićem kada karakterizira Madieričinu prozu: "Svježja jednostavnost i neposrednost govora upravo iznenađuje. Takva starinska iskrenost, bez ideoloških ili psihoanalitičkih konotacija, bila bi u talijanskom kontekstu proteklog desetljeća sasvim nezamisliva. Danas je nedvojbeno prihvatljiva kao margina koja ukazuje ne izgubljeno središte."³⁰

Specifična esulska/prognanička situacija u kojoj su se našli pisci porijeklom iz Rijeke polučila je i specifičnu književnu produkciju. Kako je postupno smanjivana egzistencijalna ugroženost, život je poprimao smirenije i sigurnije tokove, adaptirali su se u novim sredinama, tako je smanjivana ljutnja, emocionalni naboji i prihvaćana jedna nova realnost. Prostorni i vremenski odmak od rodnoga grada biva postupno prihvaćan kao neminovnost povijesnih događaja, sve se manje traže krivci za egzodus, pa on od životne teme postaje literarnom preokupacijom. Shvatili su da taj grad više nije onaj isti kojeg su napustili, i da on zapravo dosiže razinu mita u

---

27. Paolo Santarcangeli, *Aeropago sul Carso*, (Da *Il porto dell'aquila decapitata*), citirano prema: "La Battana", god. XXVIII, br. 99-102, str. 324-325.

28. Mirko Tomasović u pogovoru knjige: Marisa Madieri, *Vodnozeleno*, GZH, Zagreb 1990, str. 188-189.

29. Marisa Madieri, *Vodnozeleno*, GZH, Zagreb 1990, str. 163-164, (prijevod Ljiljana Avirović).

30. Tonko Maroević, *Zrcalo adrijansko*, ICR, Rijeka 1989, str. 250.

njihovu sjećanju. "Pomirivši" se sa svojom sudbinom, kod pisaca se događa pomak koji je u književnom smislu rezultirao vrijednim književnim ostvarenjima. Ovdje prezentiranim fragmentima iz djela pisaca riječkoga egzodusa htjelo se podsjetiti na supostojanje književnosti kojoj je Rijeka temom, te potrebom njezinoga uvažavanja, prevodenja i podastiranja čitalačkoj i kritičkoj javnosti.

LITERATURA

- Gino Brazzoduro, *Leggendo Santarcangeli*, "La Battana", god. XX, br. 70, Rijeka 1983, str. 65-71.
- Gino Brazzoduro, *Oltre le linee*, Piza 1985. Gino Brazzoduro, *Sfida in mare aperto - La recente creazione poetica di P. Santarcangeli*, "La Battana", god. XXIV, br. 86, Rijeka 1987, str. 73-80.
- Gino Brazzoduro, *Stranac*, Edit-ICR-Digital point, Rijeka 1996. (priredio Aljoša Pužar)
- De Nicola Francesco, *Ritratto di Enrico Morovich*, "La Battana", god. XXIII, br. 80, Rijeka 1986, str. 37-45.
- Dionisotti Carlo, *Geografia e storia della letteratura italiana*, Einaudi, Torino 1967.
- "La Battana" - tematski dvobroj *Letteratura dell'esodo*, god. XXVII, br. 97-98, Rijeka 1990.
- "La Battana" - tematski četverobroj *Letteratura dell'esodo - pagine scelte*, god. XXVIII, br. 99-102, Rijeka 1991.
- Madieri, Marisa *Vodnozeleno*, GZH, Zagreb 1990.
- Maroević Tonko, *Zrcalo adrijansko*, ICR, Rijeka 1989.
- Morovich Enrico, *Piccoli amanti*, Rusconi, Milano 1990.
- Morovich Enrico, *Non era bene morire*, Rusconi, Milano 1992.
- Morovich Enrico, *Un Italiano di Fiume*, Rusconi, Milano 1993.
- Živko Nižić, *Kolizijske kulture u prozi Fulvija Tomizze*, Edit, Rijeka 1996.
- Salvatore Samani, *Poeti e studiosi fiumani*, "Fiume" - rivista di studi fiumani, god. XII, br. 3-4, Rim 1965, str. 125-171.
- Paolo Santarcangeli, *Letteratura fiumana*, Pagine Istriane, br. 1, Trst, 1984, str. 21-34.
- Paolo Santarcangeli, *Nascere a Fiume*, "La Battana", god. XXII, br. 78, Rijeka 1985, str. 23-30.

RIASSUNTO

Ines Srdoč-Konestra

GLI SCRITTORI DELL'ESODO FIUMANO

Nel lavoro si presentano i dati sugli scrittori appartenenti all'esodo di Fiume - italiani che hanno abbandonato Fiume negli anni che seguirono la Seconda guerra mondiale. Dato che loro sono fiumani si cerca di presentare le loro opere letterarie dove Fiume - città natia - diventa il *topos*, oppure opere che illustrano e innalzano l'esodo ad un livello universale.